

<https://doi.org/10.31891/PT-2024-2-18>

УДК 159.942

Назар ЛЕВИЦЬКИЙ

здобувач PhD,

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0009-0003-2824-6782>

e-mail: levnaz99@gmail.com

Євген ПОТАПЧУК

доктор психологічних наук, професор

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0001-7040-8456>

e-mail: potapchuk1@i.ua

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз сучасного стану розробки проблеми посттравматичного зростання членів сім'ї в умовах війни. Здійснено розгляд чинних основоположних моделей зростання, виділено ключові поняття, що стосуються даної проблематики: соціальна підтримка, особистісна активність, асиміляція та акомодация, наслідки та змінні травматизації. Підкреслена роль соціального середовища сім'ї для потенційного росту, який розглядається як бажаний сценарій розвитку після травми.

В результаті теоретичного аналізу виявлено основні тенденції сучасної сім'ї в умовах війни, труднощі з якими вона стикається. Висвітлено важливі процеси та стратегії сприяння зростанню. Акцентовується увага на ролі підтримки, емпатії, спілкування, взаємодопомоги, «слухання», очікувань та особливостей життєдіяльності сім'ї.

Також проаналізовано деякі вітчизняні емпіричні дослідження, що стосуються посттравматичного зростання та методологічні напрацювання.

***Ключові слова:** посттравматичне зростання, війна, сім'я, теоретична модель, соціальне середовище, підтримка, сімейні стосунки.*

Nazar LEVYTSKYI, Yevhen POTAPCHUK

Khmelnyskyi National University

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF POST-TRAUMATIC GROWTH OF FAMILY MEMBERS IN THE CONDITIONS OF WAR

In the article, a theoretical and methodological analysis of the current state of the development of the problem of posttraumatic growth in family members during wartime has been conducted. The fundamental models of growth—functional-descriptive, person-centered, biopsychosocial, and psychological-philosophical—are reviewed.

Key concepts related to this issue have been highlighted: social support, personal activity, assimilation and accommodation, consequences, and variables of traumatization. The role of the social environment of the family for potential growth, which is considered a desirable

scenario of development after trauma, is emphasized. Attention is focused on the role of support, empathy, communication, mutual aid, "listening," expectations, and the peculiarities of family life.

As a result of the theoretical analysis, the main trends of modern families during wartime and the difficulties they face have been identified. Among them are issues with the implementation of the family's material and psychological (protective) functions; disruption of the family's adaptation mechanism to crisis events (war, forced migration); changes and contradictions in family roles; complications in parent-child relationships; instability of plans during wartime; and the impact of pathogenic factors on the mental health of family members. The works addressing the features of emotional reactions and components of posttraumatic growth in different age groups—children, adolescents, and adults—have been analyzed. Changes in the value-semantic sphere, particularly the awareness of the value of life because of the war, are emphasized. It is illustrated that changing attitudes toward the traumatic event or increasing self-attention are important processes and strategies to facilitate growth.

Some domestic empirical studies concerning posttraumatic growth and methodological developments have also been analyzed. The problems of adapting methodological tools are outlined. Prospects for further research are analyzed.

Keywords: posttraumatic growth, war, family, theoretical model, social environment, support, family relationships.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Сім'я – основний та первинний осередок суспільства. Інтернальні процеси, засвоєні цінності та шаблони поведінки транслюються назовні, формуючи суспільну думку, настрої та течії. В умовах війни, інститут сім'ї особливо вразливий до негативних чинників. Бойові дії, обстріли, втрати, пошкодження майна, окупація, переселення та інші події, що постають викликом для кожного українця - збільшують ризик травматизації.

Пріоритетними задачами кожної людини стає забезпечення власної цілісності, базових потреб, або суто виживання. Належна реалізація сімейних функцій нерідко стає другорядною задачею, оскільки вимагає додаткових зусиль чи ресурсів. Якщо травматизація внаслідок війни потенційно неминуча, вектор уваги сучасного дослідника має бути зміщений на пошук та розробку методів і стратегій задля забезпечення позитивних особистісних змін та психологічного зростання членів українських сімей. Складність полягає в способі переосмислення ролі травми в житті кожної людини та в пошуку надійного психодіагностичного інструментарію і методів роботи.

Аналіз досліджень та публікацій

Вивчення науково-психологічної літератури свідчить про те, що проблематиці посттравматичного зростання в умовах війни та її наслідкам присвячені праці багатьох дослідників та дослідниць [1-18], зокрема: Т. Титаренко (щодо стратегій сприяння зростанню особистості

в умовах війни); Н. Панасенко (особливості зростання під час війни, арт-терапія у роботі з ПТСР); Н. Харитонова (зростання та супровід ветеранів війни); В. Горбунова (сприяння соціального оточення відновленню та зростанню особистості при посттравматичних станах та розладах); М. Великодна, Л. Колісник, О. Шестопалова, О. Шило, В. Депутатов (дослідження стрес-реакцій та посттравматичне зростання школярів); В. Осьодло, Д. Зубовський, О. Мельник, (особистісне зростання військових); Ю. Павлова, І. Боднар, П. Петриця, Т. Синиця, Г. Жара (зв'язок посттравматичного зростання та благополуччя молоді під час війни) тощо.

Дослідженням психологічних особливостей сім'ї в умовах війни займалися: І. Шинкаренко; А. Лозова; Л. Слюсар (аналіз впливу війни на українську сім'ю); Р. Сердечна (особливості шлюбно-сімейних стосунків в умовах війни); Л. Коробка (соціально-психологічна адаптація спільноти до умов війни); І. Корнієнко, І. Лісовецька, Ю. Луценко, Д. Романовська (досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту); Є. Потапчук, Н. Потапчук (психологічні ресурси родини в умовах війни; сім'я як суб'єкт збереження психічного здоров'я своїх членів); А. Сироватка (особливості задоволеності шлюбом в умовах вимушеної міграції).

Теоретичні основи та моделі посттравматичного зростання особистості осмислено переважно такими зарубіжними дослідниками [19-22] як: R. Tedeschi та L. Calhoun; S. Joseph, P. Linley; M. Christopher; R. Papadopoulos. Водночас серед вітчизняних фахівців ця тема ще не знайшла належного осмислення та висвітлення, насамперед, не розробленими залишаються питання посттравматичного зростання сімей в умовах війни.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в теоретико-методологічному аналізі проблеми посттравматичного зростання членів сімей в умовах війни.

Виклад основного матеріалу

Концепція, що люди можуть змінюватися в позитивний спосіб, стикаючись із серйозними життєвими кризами та суттєвими викликами, існує давно. Ця думка відображена в міфах, оповіданнях, релігійних текстах та літературних творах. Ідея про те, що травма певним чином призводить до позитивної трансформації особистості, науково почала розглядатися тільки наприкінці ХХ століття.

Початково, автори терміну «посттравматичне зростання» – R. Tedeschi, L. Calhoun розглядали його як позитивні зміни, які відчуває

людина в результаті боротьби з надзвичайно складною життєвою кризою [21]. Згідно DSM-5, травматичною подією є «безпосереднє або опосередковане (у якості свідка) переживання факту смерті або її загрози, серйозних травм або сексуального насильства, а також отримання інформації про такий факт щодо близького родича або близького друга, при цьому факт смерті або її загрози має трапитися раптово або носити насильницький характер» [16].

Здебільшого, вітчизняні дослідження базуються на зарубіжних основоположних поняттях та розвідках щодо посттравматичного зростання, оскільки ними була закладена термінологічна та емпірична база дещо раніше. Актуальності цей феномен набуває у нас, у зв'язку з війною в Україні, збільшенням категорій ризику психологічної травматизації серед населення. В межах даного аналізу робиться акцент на військових діях, як причині травматизації членів сім'ї, а також оцінки умов їх потенційного особистісного зростання.

Доволі слушно були систематизовані теоретичні моделі посттравматичного зростання Г. Лазос [5]. Серед найпоширеніших - функціонально-дескриптивна модель R. Tedeschi та L. Calhoun; особистісно-центрована модель S. Joseph; біопсихосоціальна модель M. Christopher, а також психолого-філософська модель R. Papadopoulos. Для аналізу посттравматичного зростання сімей під час війни важливо оцінити ці ключові моделі, та виділити основні ідеї, згідно яких буде проводитися наша оцінка.

Функціонально-дескриптивна модель передбачає, що існує початкова точка «До травми» (Person Pretrauma), – особистість з усіма її особливостями та існуючим досвідом копію. Травматичну подію порівнюють з «сейсмічною» (Seismic event), тобто такою, що повністю змінює життя людини. Згідно моделі, після травматичної події виникають три види викликів (Challenges):

– Управління емоційним дистресом (Management of Emotional Distress) – яким чином емоційно впоратися з травмою?

– Фундаментальні схеми, переконання та цілі (Fundamental Schemas, Beliefs, & Goals) – яким чином когнітивно впоратися з травмою?

– Життєвий наратив (Life Narrative) – яким чином травма вписується в загальну картину світу?

Далі йде фаза роздумів або ж румінацій (Rumination), спочатку вони набувають автоматичного і нав'язливого характеру, проте можуть зменшитися з часом або посередництвом саморозкриття (Self-Disclosure). Саморозкриття реалізується коли людина ділиться переживаннями пов'язаними з травмою з іншими, та отримує соціальну

підтримку (Social Support). На основі цього відбувається якісна трансформація відповідно до викликів зазначених вище. Результатом процесу є посттравматичне зростання, що охоплює п'ять основних сфер: нові можливості; покращення стосунків з іншими; підвищення особистої сили; зміну духовних чи релігійних переконань; глибшу оцінку життя. Посттравматичне зростання може сприяти досягненню мудрості, що є інтеграцією пережитого досвіду та його позитивного впливу на життя в цілому [21].

Деякі дослідники припускають, що посттравматичному росту може найкраще сприяти так зване «експертне товариство» (Expert companionship) [22]. Важливо підкреслити, що роль такого наставництва може виконуватися посередництвом не лише спеціаліста – психолога, але й будь якою людиною, що може зрозуміти досвід травми, її наслідків, та супроводжувати на шляху до трансформації. Ключовим аспектом, який може сприяти зростанню виступає своєрідне «слухання». Для нашого аналізу суттєвим є факт можливості позитивних змін під впливом соціального оточення, а саме – сім'ї, адже будь-який близький родич, який теж переживає реалії війни, може стати «експертом-товаришем» і сприяти зростанню.

Інша – *особистісно-центрована модель* полягає в тому, що при зіткненні з негативними подіями люди можуть змінювати свої уявлення про світ, аби відповісти на нову травматичну інформацію. Ці зміни можуть відбуватися через процеси асиміляції або акомодатії, що впливають на розвиток і розуміння особистості.

Під асиміляцією та акомодатією автори [19] моделі розуміють два способи особистості до інтеграції нової інформації чи досвіду:

– Асиміляція – процес включення нової інформації чи досвіду людини у вже існуючі уявлення або моделі світу. У цьому випадку структура сприймання світу залишається в основному незмінною.

– Акомодатія – процес модифікації уявлень про світ, що враховує нову інформацію або досвід.

Таким чином, акомодатія в більшій мірі сприяє посттравматичному зростанню, оскільки передбачає активну зміну суб'єктивного сприймання світу особистістю замість простішого пристосування. Згідно цієї моделі, можна зробити висновок про те, що здатність до позитивної трансформації травмуючого досвіду війни українськими сім'ями може залежати від їх готовності до змін та активної життєвої позиції.

Біопсихосоціальна модель описує травмуючі події з біологічної точки зору. Автор розглядає стрес як дораціональну форму

біопсихологічної відповіді нашого організму на події навколишнього середовища. Згідно моделі, замість патологізації, більш логічним і нормальним результатом травматичного стресу є зростання. Дистрес або ж посттравматичний стресовий розлад відбувається внаслідок дезадаптивної реакції, яка може бути притаманна індивіду. В основі відповіді на травмуючу подію лежить універсальний біологічний процес, проте його динаміка може залежати від соціокультурного середовища. Раціональність, що притаманна людям, постає еволюційно найновішим і найдосконалішим поведінковим механізмом зменшення стресу, а також найважливішим аспектом відновлення психологічного здоров'я жертви травми [17].

Психолого-філософська модель в центрі якої лежить ідея про психологічні наслідки травми для людини (негативні, нейтральні, позитивні), та змінні, від яких вони можуть залежати. Серед них: особливості особистості (пережитий досвід, стратегії реакції на стрес, характерологічні особливості тощо); соціальна ситуація: сім'я, приналежність до спільноти; особливості травматичної події (тривалість, готовність); гендерна приналежність; зміст події; надія тощо [20].

Оцінивши ці моделі з точки зору нашої проблематики, можна зробити декілька припущень:

1. Війна та військові дії можуть виступати об'єктивною травмуючою («сейсмічною») подією, викликом, на який змушена реагувати людина.
2. Роль травми та її вплив на особистість трактується по-різному. Можливість досягнення посттравматичного зростання не є однозначним, проте бажаним сценарієм переживання травми.
3. Сім'я та родина можуть виступати середовищем, що надає соціальну підтримку, реалізовує процес «слухання» та дозволяє особистості відчувати власну важливість та приналежність до чогось більшого – відповідно сприяти посттравматичному зростанню.
4. Посттравматичне зростання передбачає активне включення особистості в процес зцілення і трансформації. Активність може проявлятися як на когнітивному так і поведінковому рівнях.

Проблема українських досліджень посттравматичного зростання полягає в складнощях повноцінного охоплення та врахування усіх психологічних характеристик категорії «сім'я» (моделі, функціонально-рольової структури, особливостей взаємин тощо). Дослідження або враховували зростання в контексті аналізу окремої групи, (школярі, студенти, молодь, військовослужбовці, викладачі тощо) або суто аналізували функціонування сім'ї під час війни відірвано

від концепції посттравматичного росту. Інша проблема – динаміка перебігу війни та зміни психологічних станів членів українських сімей. Не можна однозначно стверджувати, що дослідження проведене на початку війни буде актуальним на більш пізніх стадіях. Втім, не слід применшувати їх значення, оскільки вони підкреслюють проблематику та створюють поле для подальших розробок.

Наведемо та розглянемо низку сучасних напрацювань, що стосуються тематики нашого дослідження. Під час війни, насамперед, варто звернути увагу на певні труднощі та проблеми сучасної сім'ї [15], серед яких:

- проблеми реалізації матеріальної і психологічної (захисної) функції сім'ї;
- порушення механізму адаптації родини до кризових подій (війна, вимушена міграція);
- видозміна та суперечливість сімейних ролей;
- ускладнення дитячо-батьківських стосунків;
- нестабільність планів в умовах війни;
- вплив патогенних чинників на психічне здоров'я членів сім'ї.

На актуальність захисної функції також вказує Л. Слюсар [12], яка підкреслює важливість взаємодопомоги, обміну фінансовими та матеріальними ресурсами. Такий висновок є логічним, враховуючи специфіку негативного впливу війни на економіку.

Окремої уваги потребує проблема емоційної підтримки та психологічного захисту членів сім'ї в умовах війни, що суттєво детермінується психологічними ресурсами родини – особистісними властивостями й здібностями людей, поєднаних родинними зв'язками з подружжям (кровних родичів, кілька поколінь родичів), що допомагають один одному адаптуватися до стресових ситуацій, долати їх та відновлювати особистісний комфорт (Є. Потапчук, Н. Потапчук) [10].

Досліджуючи шлюбно-сімейні процеси під час війни, дослідники [9-13] вказують на те, що спільне переживання труднощів здатне зміцнити сімейні стосунки, проте за умови спільної роботи над їх вирішенням. Водночас, тривала дія стресора, такого як війна, може призвести до більш глибоких негативних емоційних станів і травм. Це ускладнює здатність до гармонії у стосунках, через те дослідниками робиться акцент на підтримці всередині сім'ї, яка може виступати джерелом відновлення фізичних та психічних сил за умови моделі продуктивної взаємодії, що потребує *взаєморозуміння, взаємодопомоги та взаємозгодження* її членів [9-10].

Дослідниця Т. Титаренко пов'язує поняття «зростання» з «життєтворенням», та виділяє деякі стратегії, що сприяють йому під час війни. Серед основних, на нашу думку – зміна ставлення до воєнної травматизації (розуміння, що не обов'язково ставати жертвою життєвих випробувань; визнання, що не кожен стрес спричиняє розлади; усвідомлення, що енергія стресу може бути стеничною;) та збільшення уваги до себе (реалістичне сприйняття, усвідомлення, оцінка та інтерпретація подій у житті, реструктуризація цінностей) [13]. Ідея зміни ставлення чудово резонує з акомодациєю, та передбачає зростання шляхом активної первинної трансформації думок.

У контексті осмислення проблематики нашого дослідження викликають інтерес практичні напрацювання представлені в роботах І. Корнієнко, І. Лісовецької, Ю. Луценко, Д. Романовської, що містять матеріали, тренінгові заняття, для роботи практичного психолога, соціального педагога з психологічною травмою в умовах проведення військових дій [4]. Також нас зацікавили рекомендації для осіб, що входять у близьке соціальне оточення постраждалих від впливу травматичних подій В. Горбунової [18], яка звертає увагу на такі особливості комунікації як: відкритість, готовність до слухання, заохочення діяльності та підкреслення досягнень, підкреслення нормальності стану травмованої людини, спокійність реакцій; відсутність тиску та вимог. Тут – в черговий раз підкреслюється роль спілкування, а саме – комунікативної, інтерактивної та перцептивної функцій в середовищі сім'ї.

Серед вітчизняних праць можна також знайти емпіричні дослідження посттравматичного зростання деяких категорій населення. Так Н. Панасенко провела опитування людей з різних регіонів України (лютий-червень 2023 р.), в ході якого було виявлено найбільш виражені зміни, характерні для особистісного росту, що відбулися з початком війни у середньостатистичних жінок та чоловіків, за шкалами «духовні та екзистенційні зміни» та «поцінування життя» ($p < ,001$) [8]. М. Великодна та ін. [1] досліджували емоційні реакції школярів різного віку на травмівні події війни та особливості їх посттравматичного зростання. Серед реакцій найбільш характерними були тривога та страх, а серед ознак зростання:

– у молодших школярів найпоширенішими стали: почуття близькості з іншими і співчуття;

– для учнів середньої та старшої школи – усвідомлення цінності власного життя; пріоритети щодо того, що в житті важливо; почуття близькості з іншими; цінування кожного дня; готовність

висловлювати свої емоції; знання, що вони можуть впоратися з труднощами;

– у старшокласників – тенденції усвідомлення цінності власного життя, пріоритетів; знання того, що вони можуть впоратися з труднощами; співчуття; цінування життя; розуміння духовних питань тощо.

Варто зауважити, що наразі існують певні складнощі в організації досліджень дітей, пов'язані з валідністю інструментарію, що створює поле для подальших розробок.

З методологічної точки зору важливий внесок у дослідження проблематики зростання зробив український дослідник Д. Зубовський. У своїй роботі з вивчення особистісного зростання учасників АТО він адаптував та перевіряв на практиці психодіагностичні інструменти для оцінки посттравматичного зростання особистості – «Опитувальник посттравматичного зростання» та «Опитувальник змін у поглядах», що були створені первинними авторами R. Tedeschi, L. Calhoun [2]. Особливості використання кількісного підходу при дослідженні посттравматичного зростання були висвітлені В. Осьодло та Д. Зубовським [7].

Також використання своєрідної варіації методики дослідження посттравматичного зростання – опитувальника «Постдосвідного зростання» (S. Blight та K. Norris, 2018) представлено в дослідженнях О. Кокуна [3].

Залежно від особливостей та завдань оцінки психологічних особливостей членів сімей в умовах війни, які нас можуть цікавити, ми можемо орієнтуватися на сучасний психодіагностичний інструментарій представлений в працях Р. Федоренко [14]. Сюди можна віднести наприклад методики «Розподіл ролей у сім'ї», «Установки в сімейній парі», «Аналіз сімейних взаємин (АСВ)», «Діагностика шлюбного потенціалу особистості», «Конструктивно-деструктивна сім'я (КДС)», «Спілкування в сім'ї» тощо.

Висновки з даного дослідження

і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, умови війни розглядаються як травмуюча подія – виклик (сейсмічна подія), а можливості зростання як бажаний сценарій трансформації особистості. Внаслідок військових дій, члени українських сімей постають перед складними ситуаціями, що переважно стосуються взаємодії з собою, своїм партнером, дітьми, та світом. Найскладнішою задачею постає впровадження безпеки для себе та близьких. Незважаючи на це, сімейне середовище може сприяти

посттравматичному зростанню. В багатьох джерелах підкреслюється роль підтримки, емпатії, спілкування, взаємодопомоги, «слухання», очікувань та особливостей життєдіяльності сім'ї. Не слід відкидати й внутрішньо-психологічні характеристики особистості та поведінкові аспекти.

З точки зору методології, зусилля мають бути направлені на розробку інструментарію дослідження посттравматичного зростання, який: охоплює більш широку вибірку досліджуваних; може відображати реальний стан речей; може спрогнозувати динаміку перебігу військових дій та типових людських реакцій, щоб підтримувати актуальність.

Література

1. Великодна М. та ін. Стрес-реакції, травма та посттравматичне зростання школярів в умовах війни Росії проти України. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2022. № 1(57). Т2. С. 81-97. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-57-1-2-81-97>
2. Зубовський Д. С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Молодий вчений*. 2018. №. 8 (1). С. 47-52.
3. Кокун, О. М. Всеукраїнське опитування «Твоя життєстійкість в умовах війни». Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. 46 с.
4. Корнієнко І. О., Лісовецька І. М., Луценко Ю. А., Романовська Д. Д. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту : практич. посіб. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 152 с.
5. Лазос Г. П. Посттравматичне зростання: теоретичні моделі, нові перспективи для практики. *Актуальні проблеми психології*. 2016. С. 120-128.
6. Лозова А. Ю. Вплив війни з Росією на соціальний інститут сім'ї. Актуальні питання сучасного соціогуманітарного знання : Матеріали VIII Міждисциплінарної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених (30 листопада 2022 р.). Харків : ДБТУ, 2022. С. 89-90.
7. Осьодло В., Зубовський Д. С. Кількісний та якісний підхід до оцінювання посттравматичного зростання особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Національний авіаційний університет. Київ, 2017.
8. Панасенко Н. М. Особливості посттравматичного зростання у період війни. *Методи та засоби психологічної допомоги*

постраждалим у подоланні ПТСР : тези доповідей науково-практичної конференції (30 вересня 2023 р.). Київ-Біла Церква : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 160.

9. Потапчук Є. М. Сім'я учасника бойових дій як суб'єкт відновлення його психічного здоров'я. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології : монографія / за заг. ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченка; НУЦЗУ. Харків : ФОП Мезіна В.В., 2017. С. 403-413.

10. Потапчук Є., Потапчук Н. Психологічні ресурси родини в умовах війни. Науковий журнал «Psychology Travelogs» Хмельницького національного університету. № 1, 2024. С. 190-199.

11. Сирватка А. С. Психологічні особливості задоволеності шлюбом в умовах вимушеної міграції : кваліфікаційна робота бакалавра спеціальності 053 «Психологія» / наук. керівник В. В. Овсяннікова. Запоріжжя : ЗНУ, 2023. 34 с.

12. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. № 2. С. 3-20. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001410188>

13. Титаренко Т. М. Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології* : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Київ : Міленіум, 2017. Вип. 5 (19). С. 3-10.

14. Федоренко Р. П. [Текст] : навч. посіб. Вид. 3-тє, змін. та доповн. Луцьк : Вежа-Друк, 2024. 648 с.

15. Шинкаренко І. Сім'я в умовах війни: психологічні, психосоціальні та психопатологічні проблеми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2. 2022. С. 550-557.

16. Association A. P. Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5. 5th ed. Arlington, VA : American Psychiatric Association, 2013. 947 p.

17. Christopher M. A. Broader view of trauma: A biopsychosocial-evolutionary view of the role of the traumatic stress response in the emergence of pathology and/or growth. *Clinical Psychology Review*. 2004. Vol. 24, no. 1. P. 75-98. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2003.12.003>

18. Horbunova V. Support for persons exposed to trauma: The role of social environment. *Science and Education*. 2016. Vol. 42, no. 5. P. 40-45. URL: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-5-5> (date of access: 04.05.2024).

19. Joseph S., Linley P. A. Growth following adversity: Theoretical perspectives and implications for clinical practice. *Clinical Psychology Review*. 2006. Vol. 26, no. 8. P. 1041-1053. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2005.12.006>
20. Papadopoulos, R.K. Refugees, home and trauma. In *Therapeutic Care for Refugees. No Place Like Home* / edited by R. K. Papadopoulos. London : Karnac, 2002. (Tavistock Clinic Series). 356 p.
21. Tedeschi R. G. Calhoun L. G. Trauma & transformation: Growing in the aftermath of suffering. Thousand Oaks, Calif : Sage Publications, 1995. 163 p.
22. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic Growth. *Encyclopedia of Mental Health*. 2016. P. 305–307. URL: <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-397045-9.00246-9>

References

1. Velykodna M. ta in. Stres-reaktsii, travma ta post-travmatychnе zrostantnia shkoliariv v umovakh viiny Rosii proty Ukrainy. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii. 2022. № 1(57). T2. S. 81-97. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-57-1-2-81-97>
2. Zubovskyi D. S. Osobystisne zrostantnia uchasnykiv ATO u posttravmatychnyi period. *Molodyi vchenyi*. 2018. №. 8 (1). S. 47-52.
3. Kokun, O. M. Vseukrainske opytuvannia «Tvoia zhyttiistykist v umovakh viiny». Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2022. 46 s.
4. Korniienko I. O., Lisovetska I. M., Lutsenko Yu. A., Romanovska D. D. Dosvid nadannia dopomohy ditiam i simiam – zhertvam viiskovoho konfliktu : prakt. posib. Kyiv : UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty, 2017. 152 s.
5. Lazos H. P. Posttravmatychnе zrostantnia: teoretychni modeli, novi perspektyvy dlia praktyky. Aktualni problemy psykholohii. 2016. S. 120-128.
6. Lozova A. Yu. Vplyv viiny z Rosiieiu na sotsialnyi instytut simi. Aktualni pytannia suchasnoho sotsiohumanitarnoho znannia : Materialy VIII Mizhdystsyplinarnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv i molodykh vchenykh (30 lystopada 2022 r.). Kharkiv : DBTU, 2022. S. 89-90.
7. Osodlo V., Zubovskyi D. S. Kilkisnyi ta yakisnyi pidkhid do otsiniuvannia posttravmatychnoho zrostantnia osobystosti : dys. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.01 / Natsionalnyi aviatsiinyi universytet. Kyiv, 2017.
8. Panasenko N. M. Osoblyvosti posttravmatychnoho zrostantnia u period viiny. Metody ta zasoby psykholohichnoi dopomohy postrazhdalym u podolanni PTSR : tezy dopovidei naukovo-praktychnoi konferentsii (30 veresnia 2023 r.). Kyiv-Bila Tserkva : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2023. S. 160.
9. Potapchuk Ye. M. Simia uchasnyka boiovykh dii yak subiekt vidnovlennia yoho psykhichnoho zdorovia. Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstremalnii ta kryzovii psykholohii : monohrafiia / za zah. red. V.P. Sadkovoho, O.V. Timchenka; NUTsZU. Kharkiv : FOP Mezina V.V., 2017. S. 403-413.
10. Potapchuk Ye., Potapchuk N. Psykholohichni resursy rodyny v umovakh viiny. *Naukovyi zhurnal «Psychology Travelogs» Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*. № 1, 2024. S. 190-199.

11. Syrovatka A. S. Psykholohichni osoblyvosti zadovolenosti shliubom v umovakh vymushenoї mihratsii : kvalifikatsiina robota bakalavra spetsialnosti 053 «Psykholohiia» / nauk. kerivnyk V. V. Ovsiannikova. Zaporizhzhia : ZNU, 2023. 34 s.
12. Sliusar L. Ukrainska simia v umovakh viiny. Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. 2023. № 2. S. 3-20. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001410188>
13. Tytarenko T. M. Osobystist pered vykykamy viiny: psykholohichni naslidky travmatyzatsii. Problemy politychnoi psykholohii : zb. nauk. prats / Asots. polit. psykholohiv Ukrainy, In-t sots. ta polit. psykholohii NAPN Ukrainy. Kyiv : Milenium, 2017. Vyp. 5 (19). S. 3-10.
14. Fedorenko R. P. [Tekst] : navch. posib. Vyd. 3-tie, zmin. ta dopovn. Lutsk : Vezha-Druk, 2024. 648 s.
15. Shynkarenko I. Simia v umovakh viiny: psykholohichni, psykhosotsialni ta psykhopatolohichni problemy. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. 2. 2022. S. 550-557.
16. Association A. P. Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5. 5th ed. Arlington, VA : American Psychiatric Association, 2013. 947 p.
17. Christopher M. A. Broader view of trauma: A biopsychosocial-evolutionary view of the role of the traumatic stress response in the emergence of pathology and/or growth. *Clinical Psychology Review*. 2004. Vol. 24, no. 1. P. 75-98. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2003.12.003>
18. Horbunova V. Support for persons exposed to trauma: The role of social environment. *Science and Education*. 2016. Vol. 42, no. 5. P. 40-45. URL: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-5-5> (date of access: 04.05.2024).
19. Joseph S., Linley P. A. Growth following adversity: Theoretical perspectives and implications for clinical practice. *Clinical Psychology Review*. 2006. Vol. 26, no. 8. P. 1041-1053. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2005.12.006>
20. Papadopoulos, R.K. Refugees, home and trauma. In *Therapeutic Care for Refugees. No Place Like Home* / edited by R. K. Papadopoulos. London : Karnac, 2002. (Tavistock Clinic Series), 356 p.
21. Tedeschi R. G. Calhoun L. G. *Trauma & transformation: Growing in the aftermath of suffering*. Thousand Oaks, Calif : Sage Publications, 1995. 163 p.
22. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic Growth. *Encyclopedia of Mental Health*. 2016. P. 305–307. URL: <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-397045-9.00246-9>